

Kákánia prágai tükörben

JEGYZETEK NAPJAINK CSEH MONARCHIA-KÉPÉRŐL

Amikor 1914—1915 telén a galíciai frontról megérkeztek a cseh alakulatok átállásáról szóló első hírek, a bécsi és pesti sajtó hangos csehellenes kampányba kezdett. Amikor pedig Przemysl eleste után nem sokkal a prágai 28. ezred a *Hej, Slované!* kezdetű szláv himnuszot énekelve, zárt alakulatban megadta magát az oroszoknak, és ezzel súlyos veszteségeket okozott az oldalán harcoló magyar egységeknek, a kampány hisztérikus hangulatba csapott át. Azon kevesek közül, akik magyar részről szembe mertek szállni ezzel a hadjáratral, Jászi Oszkár kiállása volt a legmeggyőzőbb. A Huszadik Század hasábjain a „csehellenes kórushoz csatlakozás” helyett a monarchia nemzeteinek összefogását, a cseh—magyar együttműködés lehetőségeit és kölcsönös előnyeit vizsgálta és propagálta — a háború kellős közepén. Igaz, maguk a cseh politikusok Jászi baráti közeledésének, demokratikus nemzetiségpolitikai megnyilatkozásainak őszinteségét mindvégig kétségbe vonták, és a prágai lapok, illetve Masarykék párizsi kiadványai ennek megfelelően mindent elkövettek azért, hogy Jászi „békülékeny frázisok mögött megbújó nacionalizmusát” leleplezzék.

Mindazonáltal Jászi különvéleménye jól jelzi, hogy még a cseh átállások és a Kramár-per nyomán támadt csehellenes hangulatban is a monarchia korszerűsítését szorgalmazó politikusok szükségesnek érezték a cseh nemzeti mozgalom pártfogását, támogatását. Azét a mozgalomét, amely a magyarhoz hasonlóan jó ideig a monarchiában látta egyedül biztosíthatónak a cseh polgári nemzet zavartalan fejlődését, de számtalan kísérlet, kompromisszum ellenére sem tudott az 1867-eshez hasonló kiegyezésre jutni. Tegyük rögtön hozzá: nem utolsósorban éppen a dualista rendszert féltő magyar politika — idősebb Andrássy Gyula által irányított — ellenállása miatt.

A közép- és kelet-európai kis államok lassan hetedfél évtizedre visszatekintő történelme, méginkább mindennapjainak legjelenkoribb igénye: az illúziókkal való leszámolás, elképzeléseink realitásokkal való kényszerű, de — senki sem tagadhatja — fölöttébb üdvös szembesítése sűrűn kínál alkalmat a történelmi párhuzamok, oknyomozások, visszakeresések tanulságos időtöltésére. A gazdasági integráció, a nemzeti-nemzetiségi kérdés, az állam szerepének problémái pedig mind olyan témák, amelyeknél nem árt, ha megvizsgáljuk az 1918. évi megoldás szükségességének, előnyeinek és hátrányainak kérdéseit. Persze ezek a kérdéseink legtöbbször megmaradnak a magyar tapasztalatok és tanulságok határában belül. Történetírásunk is csupán az elmúlt évtized során tette meg első eredményes kísérleteit a monarchiaképünk máig kísértő hungarocentrikusságának felszámolására. Pedig — akárcsak pusztán a fentiek miatt — tanulságos foglalatosság szomszédaink, köztük is főként a csehek monarchiaképének elemzése, hisz — az osztrákokkal és velünk ellentétben — óhatatlanul más szempontok érvényesülnek kialakításában. Az alábbiakban egy-egy színházi, film- és könyvélmény alapján próbáljuk felmérni, miként él tovább a prágai színházban és egy most elkészült cseh filmen Švejk öröksége; milyen tükröt tart a boldog békeévek és — a bomlás művét apokaliptikus körülmények közt bevégző — világháború Kákániája elé a hetvenes évek cseh történeti regényének reprezentatív darabja. Végül megkíséréljük felmérni, milyen képet rekonstruál az újabb cseh történetírás Ferenc József kettős birodalmáról, a k. und k. idők Csehországról.

JÁRA CIMRMAN — A BÉKEÉVEK „DERÉK KATONÁJA”

Túl Vyšehrady Moldva fölé hajló komor magaslatán, Prága Braník nevű peremkerületében, kertváros és lakótelep határán szűkös, kopottas művelődési ház ad otthont a *Jára Cimrman Színház* előadásainak. A színház névadójának életével, annak jelentősebb eseményeivel foglalkozó előadások a pesti Mikroszkóp Színpadéhoz hasonló népszerűségnek örvendenek. Szünet után az egyfelvonásos darabról a színészek „*élénk vitára*” invitálják a nézőket, és ennek a kétségtől színpadi műfajnak „legjobb”, ötvenes évekre emlékeztető — de nekünk, akkor születetteknek is ijesztően ismerős hagyományait keltik életre.

Ki volt Jára Cimrman? „Bécsben született 1853 és 1859 között, utoljára a hadba vonuló katonák látták 1914 nyarán, egy parasztszekéren. Korának egyik legjelentősebb cseh drámaírója, költője, utazója, zeneszerzője, filozófusa, feltalálója és sportolója, akiben azonban kortársai nem ismerték fel a rendkívüliséget. Az európai közvélemény csak koporsójának és a benne rejlő hagyatékának feltárása (1966. február 26.) után ismerkedhetett meg Cimrman zsenialitásával. 1967-ben Prágában alakult meg a Jára Cimrman Életének és Műveinek Rehabilitációért Küzdő Társaság Ladislav Smoljak és Zdeněk Svěrák írók vezetésével.” Az előadások rendkívül ötletes műsorfüzete, ahonnan a fenti Cimrman-adatok is valók, a legkülönbözőbb „dokumentumokat” közli Cimrman koráról, életéről. Az Osztrák—Magyar Monarchia mindennapjait megelenevítő, „életrajz” központi rendező elve a kisemberek által ellenállásként átélt passzivitás, közömbösség, kívülmaradás, ellenérzés. Cimrman „heroikus” Monarchia-ellenes küzdelme során leggyakrabban például az „*antihabsburák*” megnevezéssel jelölt állam-ellenes viccek, anekdoták terjesztését részesítette előnyben. (A műsorfüzet említett „dokumentumai” közt szerepel a Cimrman-anekdotákat országszerte terjesztő, s ezért börtönbüntetéssel sújtott mozdonyvezetők közel százfős csoportképe.) De Cimrman többi módszere szintén a legalitás határain belül maradt: gyermekcsoportot vezet az utcákon, a gyermekek kezében betűk, amelyek sípjelre CSEH GYERMEKNEK CSEH ISKOLÁBAN A HELYE felirattá sorakoznak fel stb. Cimrman tehát akár a boldog békeévek Švejkjének is tekinthetjük, aki — Hašek hőiséhez hasonlóan — mindvégig megmarad mellékszereplőnek: házitánítóként 1909-ben Ferenc Ferdinánd konopištei kastélyában ő szerkeszti a trónörökös trónbeszédét, engedélyt nyerve ezzel „*az általunk hőn szeretett cseh nép minden kívánságát teljesíteni akarjuk*” formula alkalmazására. Vagy: Chotek Zsófiának, a főherceg cseh származású feleségének nem kis megdöbbenésére a trónörökös gyermekeit Cimrman monarchiaellenes, republikánus szellemben nevelte. És e legabszurdabb ötlet: régi ismerősét, Nyvltet, Ferenc Ferdinánd hasonmását, Cimrman ráveszi, hogy jelenjenek meg együtt az öreg császárnál, és akár erőszak alkalmazásával is kényszerítsék Ferenc Józsefet a monarchia nevének megváltoztatására, mégpedig a következőképpen: AUSZTRIA—MAGYARORSZÁG—CSEHORSZÁG.

Az utóbbi két jelenet már annak a filmnek a forgatókönyvéből való, amelyet tavaly forgatott a prágai Barrandov-Stúdió. A Jára Cimrman Színház tizenöt éves működése során bemutatott kilenc darab és az említett film sikere természetesen sok tényező szerencsés találkozásával magyarázható. A kitűnő szerzőpáros és színészgárda mellett a k. und k. témakör bevezetőben már emlegetett időszerűségei is fontos összetevői a Cimrman-darabok népszerűségének. Az „*élénk vita*” során a „közönség soraiból százával érkező kérdések” egyike azt tudakolja például, mit jelentett Cimrman életében az a tény, születésétől eltűnéséig egy és ugyanazon császár uralkodott. A válaszadó színész összevetette egymással néhány század hatvannyolc évnyi periódusát, összeszámolta az 1918 óta megválasztott csehszlovák köztársasági elnököket, egy-egy viccel jellemezte az 1938., 1945., 1948., 1968. évi vízvázlatokat, és eközben észrevételül a folytonosság oly ritkán méltányolt értékeinek hiányáról, az ebből adódó tudatzavarokról beszélt.

Persze a másfél évtizednyi sikerszériában legalább ekkora jelentősége van a kisembermentalitás haški hagyományokat folytató megjelenítésének. A Cimrman Színház sikerének alapvetően az a titka, hogy színpadán a történelmi folytonosság kollektív élményanyaga, a

profanizált história kerül színpadra. A néző pedig gyakran azon kapja rajta magát, hogy tiltott gyümölcsnek minősülő privát történelmi élményei a szeme előtt kerek egészzé, tanulságos, szókimondó játékká szerveződnek.

A hetvenes évek cseh történelmi regényének legnagyobb szabású és legsikerültebb monarchiaregénye Miloš V. Kratochvíl kétrészes munkája: az *Európa keringőzött* (magyarul is megjelent 1977-ben, a pozsonyi Rácz Olivér fordításában), és az első részt három évvel később, 1977-ben követő világháborús regény, az *Európa a lövészárkokban*. A Simonffy Kompozsiához vagy méginkább Szász György „A tábornok”-ához hasonló dokumentumregény Ferenc József, II. Vilmos, II. Miklós császári levélváltásából, jegyzékek margójára felfirkantott megjegyzéseiből, udvarhölgyek naplójából éppúgy közöl szövegrészeket, mint korabeli cseh, német lapokból, fővezéri hadparancsokból. Az uralkodók, udvari tanácsosok következetesen dokumentált világa mellett egy másikat is megismerhetünk. Jozef Kavan, cseh udvari levéltáros, Komarek cseh főhadnagy, Bedenkovics gárdista, Zlotkin, orosz tűzér és sok más mellékszereplő életének eseményei nyomán kibontakozik és az uralkodók világának okadatolt embertelenségét ellenpontoszza egy másik történelem. A két sík magában rejt ugyan a fekete-fehér ellentétekben ábrázolt történelem veszélyét, de Kratochvíl fiktív szövegei ellensúlyozni tudják a leegyszerűsítő szembeállítás fel-felbukkanó nyomait.

A két regényben kevés szó esik a monarchia és a csehek viszonyáról. Kavan és főnöke beszélgetései azt sugallják, hogy Hartenberg tanácsos rokonszenvvel figyeli cseh beosztottjának nemzeti érzelmeit, de a monarchia megmerevedett nemzeti berendezését a megváltoztathatatlanságot valló uralkodói krédó alapján tartván, bármiféle változást csak az összeomlás árán tart elképzelhetőnek. A szarajevói merényletet követő izgalommal és találgatásokkal teli júliusi válság napjaiban a mindenről jól értesült Hartenberg a sorsdöntő minisztertanácsi döntés után Kavan előtt már a monarchia gyászos végéről és a területén osztozó nemzetek közelgő szabadságáról beszél. (Az ilyen, eléggé elképzelhetetlen párbeszédnek láttán nem is nagyon sajnáljuk, hogy Kratochvíl a továbbiakban is kevés figyelmet szentel ennek a kérdésnek.)

Az 1916. évi eseményeket megörökítő második regényben a cseh kérdés még ilyen szerény mértékben nem kap helyet. A főszereplő: a háborús iszonyat, a halál, a félelem és a túlélés vágya. A hetven év múltán is szívszorító katonalevelek, a tábornokok mellbevágó szadizmusának termékei, a háborús szállóigék — Majd én megtanítom embereimet, miként kell meghalniuk! — élet és halál másodpercnyi közelbe kerülésétől vallanak. A milliók halálát hozó gyász év krónikáját Kratochvíl két haláleset leírásával zárja: a császár és egy névtelen közkatona halálával.

A Cimman-ciklus és Miloš Kratochvíl regényei alapján két megállapításra vállalkozhatunk. Kákánia cseh irodalmi utóéletében a történelmi alulnézet, a privát történelem, a kisember perspektívája dominál. Bár a kiszolgáltatottságnak és a lélek megannyi megfajthatatlan rejtélyének misztikumáig mélyülő látásmód hiányzik — itt jegyezhetjük meg, hogy 1970 óta Kafka egyetlen regénye vagy novellája sem jelent meg csehül —, az állam és ember viszonya így is gondolatilag termékeny témája a cseh Monarchia-irodalomnak. A rendeletekben, háborúban tobzódó k. und k. hatalommal szemben a személyi vagy akár a nemzeti függetlenséget garantáló ellenvélemény, ellentmondás, ellenállás magatartását emeli a művek központi értékévé.

A HABSBURGOK CSEH SZEMMEL

1982. karácsonya előtt jelent meg és pár nap alatt elfogyott Jan Galandauer és Miroslav Honzik „A Habsburg-trón sorsa” című közös munkája. A szerzők érdeklődésének központjában a Habsburgoknak a cseh és a közép-európai történelem alakulását befolyásoló szerepe áll. Mária Terézia, II. József, I. Ferenc, Ferenc József, Ferenc Ferdinánd, IV. Károly és Habsburg Ottó korának, elképzeléseinek, uralkodói stílusának, magánéletének bemutatásával

azonban mindenekelőtt arányos képet próbáltak rajzolni a legjelentősebb Habsburgokról. Rögtön az előszóban tisztáznak két szemléleti kérdést: a munka elkészítésére nem holmi fekete-sárga nosztalgia, hanem épp ellenkezőleg, „a Habsburg-legenda még mindig létező reaktív szerepének” bemutatása ösztönözte a szerzőket. Ugyanakkor elutasítják azokat a nézeteket, amelyek a monarchia fennállását még ma is a cseh nemzet történelmi katasztrófa-sorozatának tartják, és elfeledkeznek a cseh polgári nemzet 18—19. századi kialakulásának, gazdasági fejlődésének látványos és egyedül az osztrákokéval összehasonlítható eredményeiről.

A két elhatárolás közül talán csak az első éles hangsúlyai a feltűnőek, a másik viszont a tárgyalás kiegyensúlyozottságát ígéri. Mint az már a fentiekből is kiderült, a monarchiával szemben mindmáig meglevő cseh fenntartások közös eredője a cseh nemzet államjogi törekvéseinek eredménytelensége, illetve tudatos visszaszorítása, megbuktatása. Galandauerék ebben a kérdésben František Palackýnak, a cseh történetírás atyamesterének osztrák államideájára hivatkoznak: a térség összes kis nemzetének érdekeit képviselő és oltalmazó monarchia — ahogy azt Palacký 1848. évi föderációs elképzelésében megfogalmazta — nem valósult meg. (Nem megy talán szentségtörés számba, ha a magunk részéről hozzáteszük, legfőképp azért, mert megvalósíthatatlan volt.) És mert a Palacký és mások által is megfogalmazott nemzeti föderatív átalakulás nem valósult meg s mert a monarchia a török veszély elmúltával korábbi történelmi szerepét elvesztette, az újat — a térség nemzetei fejlődésének felkarolását — nem tudta, nem akarta felvállalni, kérdéssé vált küldetése, létjogosultsága.

Az uralkodói portrék mindegyikében utalnak a szerzők arra, miként járult hozzá minden Habsburg a birodalom bukásához: Mária Terézia és II. József egyaránt a magyarországi viszonyoknak a birodalom többi részétől eltérő kezelésével, azaz a dualizmus későbbi alapjainak — központosító törekvések, hivatalnokstílusuk révén pedig az abszolutizmus — előkészítésével.

A könyv két legérdekesebb és legszínvonalasabb fejezete Ferenc Józseffel és Ferenc Ferdinánddal foglalkozik. „Mindig balszerencsés voltam” — ez az élete vége felé a császár által gyakran hangoztatott mondat a címe a Ferenc József-portrénak. A szerzők pedig érzékletesen bizonyítják, szó sem volt balszerencséről, sokkal inkább az új jelenségek, tendenciák elismerésének képtelenségéről. Szerintük Ferenc József „a történelem ágensé volt, nem pedig alkotója”. Az élete végén „két lábón járó ideaként tisztelt” császár — neveltetése, képességei, tehetsége révén — a kimagasló munkabírási főhivatalnok adottságaival rendelkezett, de semmi többel! Trónra kerülésének körülményei, rosszul időzített és irányított háborúskodásai, bizonytalan külpolitikája együttesen azt okozták, hogy igyekezett elkerülni minden váratlan eseményt, és az ezektől való félelem jelentette engedmények formájában jelentkező nagyobb elhatározásainak indítékát: „Rettegett saját nemzeteitől, főképpen a magyaroktól, és ez a félelem a béke gyors megkötésére ösztönözte” (tudniillik a poroszok ellen vívott 1866. évi háborúban).

A szerzők többször is idézik Ferenc József 1914 augusztusából való — szállóigévé vált — mondását: „Ha már meg kell szűnnie a monarchiának, akkor történjék az tisztességgel!” A tisztas bukás tragikus vétségének valós okai közül a könyv a birodalom korszerűsítésének elmaradását tekinti a legsúlyosabbnak. Amit a császár annak szánt, a kényszerhelyzetben elhatározott dualizmus, csak a már meglevő viszályok intézményesülését eredményezte. A kiváltképp a cseh politikusokat elkeserítő dualizmus, „a monarchia rákfeneje”, persze az adott erőviszonyok közt lehetővé tette, hogy a lehető legkisebb engedmények árán az uralkodói jogkör érintetlen maradhasson: „Ismét beigazolódtott a Habsburg-ház közmondásos hálája. 1848—1849 felségáruló rebellei jogot kaptak, hogy »a császárhoz örökké hűséges« horvátok, románok, szlovákok és németek felett uralkodhassanak.”

A dualizmus egyöntetűen negatív cseh értékelése alapján abból adódik, hogy a cseh történészek sokadrangú kérdésként kezelik a mindenkori állami politika legegyszerűsebb kiindulópontját: az állam egységének védelmét. Vagyis esetünkben azt, hogy a Monarchia területének és a dinasztia hatalmának integritása mindvégig a legfőbb elvnek számított. Ezt az elvet

pedig az esedékessé vált átrendezés lehetséges módozatai közül 1867-ben a kiegyezés veszélyeztette legkevésbé, épp ellenkezőleg alighanem egyedül a dualizmus révén lehetett újabb fél évszázadra átmenteni.

Az elégedetlenség, tiltakozás előbb passzív rezisztenciával tüntetett, majd apró engedményekkel próbált kijutni a tétlenség zsákutcájából. A századvég nyelvrendeleteket kicsikaró, egyetemalapító, miniszteri tárcákat szerző cseh aktivitása egyre kevésbé méltányolta a csak borralalóval fizető osztrák politikát. A nemzetiségi küzdelmek a századforduló táján elárasztották a sajtót, a parlamentet, a választási gyűléseket. Ekkor született meg az agg császár utolsó, nagyobb horderejű, és az udvar törekvései szempontjából is szerencsésnek mondható engedménye — az általános választójog Lajtán túli bevezetésének engedélyezése. Galandauer szerint az újjáalakult osztrák birodalmi gyűlés ezt követően — egymást érő szláv és német obstrukcióival — még a koalíciós idők magyar parlamentjén is túltett. A császár pedig közös minisztertanácsa segítségével szinte zavartalanul irányíthatta a Monarchia hajóját a biztos pusztulás felé: Mi hát a summája a teljes egészében negatív portrénak? A naphosszat ügyintéző császár a szerzők szerint maga volt az anakronizmus: „Balszerencsését a személyiségének struktúrájába kódolt rossz döntések jelentették.” Ezzel kapcsolatos kételyeink elsősorban arra vonatkoznak, vajon találhatott volna-e más megoldást és módszert a *viribus unitis* jegyében uralkodó császár például a nemzetiségi kérdés kezelésében, mint „az egyforma elégedetlenség jól szabályozott kereteinek fenntartását” — ahogy azt egyik miniszterelnöke megfogalmazta.

Ha lehet, az aggastyán kort megért császárnél is érdekesebb a trónörökösről rajzolt portré. Galandauer és Honzik szerint Ferenc Ferdinánd sokak által és sokszor elemzett reformterveiben kétségtelenül sok a helyes felismerés: a dualizmus, elsősorban a magyarok egyre nehezebben ellensúlyozható ereje, és a magyarok által elnyomott nemzetek, nemzetiségek közt felerősödött széthúzó erők alapjaiban veszélyeztették a birodalomnak — a trónörökös által olyannyira áhitott — egységét. Innen származik a politikájában mindvégig érvényesülő motívum: heves magyarellenessége. A szerzők idézik az 1895. évi magyar sajtóban megjelent, a személyét támadó cikkek miatt a császárhoz forduló Ferenc Ferdinánd levelét: „Tudom, hogy nem vagyok Magyarországon népszerű, és bizonyos mértékben büszke is vagyok erre, mert nem tartok igényt az ilyen nemzet tiszteletére.” Elsősorban persze azért gyűlölte ennyire a magyarokat a trónörökös — jegyzi meg a szerzők —, mert őket tartotta politikailag a legerősebbeknek, ugyanakkor „lényegében minden más nemzetet is megvetett”. Erre vall a trialista, föderatív elképzelésekkel való taktikázása, melynek célját jól megvilágítja II. Vilmoshoz írt levelének a könyvben is idézett cinikus hasonlata: amint az erős beton gyártása közben a nagyobb köveket össze kell zúzni, hogy a cement homogén masszává jobban összefogja azokat, s ily módon szétörhetetlen monolit darabbá válik, akképpen kell a föderatív állam részeinek egyformává és egyenértékűvé lenniük, hogy egységük felbonthatatlan legyen. Az persze egy percig sem lehet kétséges, kit és mit tekintett a trónörökös elképzelései és betontervei útjában álló legnagyobb kőnek. Abban viszont kételkednünk illik, hogy — akárcsak a javarészt a magyar motívumra épített trónörökösportré zárópoénja kedvéért is — érdemes volt-e felmelegíteni a szarajevói merénylet hátterét elemezve a magyar rendőri, biztonsági szervek bizonyíthatatlan felelőtlenségének kérdését.

A IV. Károlyról szóló fejezet ritka Habsburg-„erényt”, az erélytelenséget állítja a tárgyalás középpontjába. Habozásával, felemás intézkedéseivel Károly mind a különbéke, mind pedig a nagyvonalú átalakító programmal megmenthető belső béke lehetőségét elszalasztotta. A restaurációs kísérletek pedig — az előbbinek mintegy folytatásaként — alig jelentenek több izgalmat, mint a rossz detektívregény. Aztán a magyar olvasó mégis felkapja a fejét és nem akar hinni a szemének: a Budapest felé tartó Károly hívei és Horthy alakulatai által megívott budaörsi csatát a szerzők a cseh Moháccsal — Fehérhegygel állítják párhuzamba. Akkor a választott cseh király veszítette el fejét egy nem túl nagy jelentőségű csata közben, és engedte át a csatateret — egyszersmind a cseh történelem három évszázadát — a Habsburgoknak. Budaörsnél pedig az utolsó Habsburg idegei mondták fel a szolgálatot és emiatt rendelt el Galan-

dauerék szerint korai visszavonulást IV. Károly. A Ferenc József által óhajtott tisztas bukás tehát nem éppen méltóságteljes záróakkordokkal ért véget. A Habsburg-ház történelmének zárófejezeteit író Habsburg Ottó szereplését a könyv utolsó fejezete ennek megfelelően erőteljes kritikával taglalja.

Galandauerék Habsburg-könyve a maga kiegyensúlyozott portréival elsősorban a dinasztia nagyformátumú reformokra képtelen, merev hatalomféltését dokumentálja meggyőzően. Minthogy az uralkodók személyére koncentrált tárgyalás során nem feltétlenül kellett kitérni azokra a kísérletekre, amelyek legtöbbször az udvar ellenében, de a monarchia érdekében, a területén élő nemzetek konstruktív egységének kialakítását, jövőjét szolgálták, illetve kívánták előmozdítani, ezek elemzésének elmaradását csak a témát tárgyaló más cseh munkák ismeretében tekinthetjük ez esetben is jellemzőnek. Jellemzőnek elsősorban olyan értelemben, hogy a cseh politikai pártok mindegyikében, szinte az utolsó hónapokig jelenlevő föderatív megoldás eszméje, Csehszlovákia létrejötte után végérvényesen, a cseh történetírás értékrendjét máig befolyásoló módon — kompromittálódott. A dinasztia nélküli közép-európai föderációs tervek — vágyálmok? — megvalósíthatatlanságáról majdan megírandó összefoglalásnak a dolga lesz, hogy tisztázza azokat az összefüggéseket, amelyek a térség nemzeteinek elhatárolódása, egymásrautaltsága és együttműködési készsége közül az első tendenciát a másik kettő rovására a döntés pillanatában olyannyira felerősítették, hogy abban a többség az egyedül üdvözítő megoldást vélte felfedezni.

ALFONS MUCHA RAJZA